

КЛАСИЧНИЙ ПІДХІД ДО КАТЕГОРИЗАЦІЇ В МОВНО-КОГНІТИВНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуто класичну модель категоризації, розкрито принципи, які лежать в її основі, виявлено слабкі сторони й з'ясовано, що переважною ділянкою успішного застосування цієї моделі є фахова мова.

Ключові слова: *категорія, категоризація, класичний підхід, принцип категоризації.*

В статье рассмотрено классическую модель категоризации, раскрыто лежащие в ее основании принципы, обнаружено слабые стороны и выяснено, что преимущественной областью успешного применения этой модели является профессиональный язык.

Ключевые слова: *категория, категоризация, классический подход, принцип категоризации.*

The article deals with the classical model of categorization, reveals its underlying principles, identifies its weaknesses and establishes that the primary area of its successful application is professional language.

Key words: *category, categorization, classical approach, principle of categorization.*

Із розвитком когнітивної лінгвістики цілком природно відбувається переоцінка попередніх здобутків мовознавчої науки у світлі нововстановлених фактів. Однією із широких, фундаментальних ділянок для ревізії став підхід до природномовної категоризації, який отримав назву "класичного". Він явно чи неявно лежав в основі лінгвістичної й філософської думки протягом значного періоду часу й висвітлений під різними кутами зору у величезному масиві літератури. Основні моменти класичного підходу викладено в оглядових працях [Taylor 2003], [Кубрякова 1997] та ін., однак бракує формулювання основних принципів, які лежать в основі цього підходу, й окреслення меж його застосування. Саме таку мету поставлено в цій роботі.

Як справедливо зазначає Дж. Тейлор, розглядуваний підхід до категоризації є "класичним" у двох значеннях: він почався в часи античності й зберігав домінуючі позиції у філософії, психології, лінгвістиці по ХХ століття. Аристотель стверджував у "Метафізиці" [Аристотель 1976], що значення слова, як-от *людина*, визначається

логосом його сутності. Для прикладу він дав визначення людини як "двоногої істоти", тобто використав дві ознаки: [двонога] й [істота]. Якщо про щось можна стверджувати, що це "людина", то цей об'єкт з необхідністю повинен мати дві вказані ознаки. За Аристотелем, кожна з них є необхідною для сутності людини, а разом вони є достатніми – якщо хоч однієї ознаки бракує, то це не людина, а якщо об'єкт має обидві ознаки, то цього достатньо, щоб називати його людиною – власне, в силу наявності обох ознак об'єкт належить до людей. Пов'язуючи ці міркування з теорією категоризації, можна сказати, що номінація об'єкта X як Y є актом категоризації X-а як Y-а. Отже, перший принцип, який властивий класичному підходу до категоризації можна сформулювати так:

Принцип 1: Категорії визначаються поєднанням індивідуально необхідних і сукупно достатніх ознак.

Дальші міркування Аристотеля стосуються закону суперечності та закону виключеного третього: об'єкт не може мати й водночас не мати певної ознаки, бути й водночас не бути чимось; об'єкт повинен або мати ознаку, або не мати її, бути або не бути чимось. Отже, наявність ознаки й членство в категорії – поняття бінарні. У визначенні ознака може фігурувати [+] або не фігурувати [-]. З цього випливає, що об'єкт або належить до категорії (якщо має всі необхідні ознаки), або не належить. Якщо так, що об'єкт не може бути членом категорії "певною мірою" або "непевним членом категорії". Логічно можлива лише повна належність або цілковита неналежність категорії. Отже, виводимо наступні принципи:

Принцип 2. Ознаки бінарні.

Принцип 3. Членство в категорії бінарне.

Принцип 4. Категорії мають чіткі межі.

Принципи 2-4 означають, що всі члени категорії рівноправні, мають рівний статус, їм однаковою мірою властиві необхідні й достатні ознаки категорії. Отже, категорія постає як гомогенний клас одиниць без внутрішньої структурованості:

Принцип 5. Всі члени категорії мають рівний статус. (Говорять про розбиття на "класи еквівалентності".)

Принцип 7. Категорії не мають внутрішньої структури.

У ділянці семантики класичний підхід знайшов вираження в описі лексичного значення як сукупності дискретних ознак: в трансформаційно-генеративній парадигмі, в компонентному аналізі. Одним із найвідоміших прикладів стала англійська лексема *bachelor* "холостий, парубок". Їй приписували такий набір необхідних і

достатніх ознак: [людина], [чоловіча стать], [дорослий], [-одружений] (або [ніколи не був у шлюбі]). Лише маючи ці й тільки ці ознаки людину можна назвати *bachelor*. Якщо хоч однієї ознаки бракує або вона має інше значення (наприклад, [жіноча стать], [-дорослий]), то відповідний об'єкт не належить до категорії. Було висунуто також твердження, що декомпозиція значення лексем має привести до семантичних маркерів такого типу, які є атомарними, елементарними й універсальними. Подібним шляхом пішла Анна Вежбицька [Wierzbicka 1996], яка запропонувала теорію Природної семантичної метамови, яку вона досі розвиває разом зі своїми послідовниками.

Щоб якось звести всю різноманітність значень до обмеженої кількості ознак, Дж. Катц і П. Постал ввели розмежування маркерів (англ. *markers*, загальні семантичні ознаки, як-от [істота]) та розрізнявачів (англ. *distinguishers*), тобто мовоспецифічних, ідіосинкратичних ознак, пов'язаних, зокрема, з культурою носіїв мови, наприклад [учений ступінь]. До того ж, було введено поділ ознак на бінарні (наприклад, [+дорослий] і [-чоловіча стать]) та небінарні, які утворювали "антонімічні набори", себто наявність однієї такої ознаки виключала всі інші [Croft 2004]. Класичний підхід постулює успадкування ознак від вищих рівнів семантичної ієрархії до нижчих: наприклад, ГОРОБЕЦЬ успадковує всі ознаки категорії ПТАХ.

Перевагу класичного підходу в лексичній семантиці вбачають у тому, що він дає змогу ошадливо описати структуру мови. Дослідники виокремлюють три аспекти такого застосування [Taylor 2003]:

1. Опис пропорційних відношень у лексиці (наприклад, у семантиці термінів спорідненості, які можуть відрізнитися однією з набору бінарних сем), відношень включення та гіпонімії.

2. Визначення так званих "природних класів" об'єктів, наприклад, ознака [людина] окреслює клас людей, а ознака [-живе] окреслює клас неживих предметів. Ці класи використовують при формулюванні обмежень лексичної сполучуваності.

3. Аналіз значення на рівні речення, зокрема розмежування синтетичних, аналітичних та аномальних речень, а також зв'язків між реченнями (приміром, відношення логічного слідування та інших логічних відношень).

Варіант класичного підходу, який втілює у своїй теорії А. Вежбицька [Wierzbicka 1996], дає змогу розмежувати лексичні значення й експлікувати нетривіальні нюанси семантики різних мовних одиниць, однак і тут постають проблеми з описом конкретних концептів [Старко 2007].

Лінгвісти, які мають великий досвід застосування семантичних ознак у дослідженні лексичної семантики, доходять висновку, що хоча семантичні маркери мають значне поширення, вони далеко не вичерпують значення слів. Наприклад, Р. Джекендоф вказує на труднощі із дефініюванням слів *качка* (англ. *duck*) і *гуска* (англ. *goose*) – окрім очевидного факту, що це істоти, не-люди й різновиди водоплавної птиці, він не бачить змоги розмежувати їх. Для розрізнення зовнішнього вигляду цих птахів (а це важлива відмінність для носіїв мови) такі класичні семантичні ознаки, як [+довга шия], аж ніяк надаються [Jackendoff 1990]. До того ж, викликає сумніви статус деяких із запропонованих семантичних маркерів, що їх зараховують до примітивів [Taylor 2003]. Наприклад, ознака [чоловіча стать] пов'язана з досить складними уявленнями про світ.

Класичний підхід до категоризації наштовхується на низку проблем. З епістеміологічного погляду, знання про категорійну належність малоінформативне. За класичною теорією, людина може встановити належність об'єкта до категорії, лише перевіривши наявність у нього всього набору необхідних і достатніх ознак. Однак у такому разі отримане категорійне знання не приносить жодної користі, бо не дає нічого нового, не уможливорює формулювання жодних передбачень чи очікувань. Звісно, якщо категорійне знання надходить через вербальний канал, а не з власного досвіду, чи коли зарахування до категорії відбувається на основі, скажімо, однієї унікальної ознаки категорії, то з'являється когнітивний вигреш.

Друга проблема полягає в тому, що ознаки самі є категоріями. Наприклад, щоб перевірити, чи властива об'єкту ознака [наявність пір'я], потрібно розуміти, що таке пір'я, а це вже окрема категорія зі своїми ознаками, які відрізняють її від, скажімо, луски чи пуху. За класичною теорією, категорію "пір'я" характеризує набір необхідних і достатніх ознак, які потрібно встановити. Як бачимо, цей процес набуває форму нескінченної регресії. Зупинити її може лише набір семантичних примітивів. Однак поняття семантичних примітивів не позбавлене власних специфічних проблем. Найкращою демонстрацією життєздатності й правильності класичного підходу є формулювання дефініцій з дотриманням його вимог. Саме це спробувала зробити Анна Вежбицька, й її результати заслуговують на докладніший розгляд.

Абстрактний характер класичних ознак нерідко різко контрастує з реальним людським досвідом і знанням. Проблема ознак має ще й інший аспект: визначення категорії через певну ознаку передбачає,

що ця ознака повинна бути відома до засвоєння категорії, тобто бути концептуально простішою. Однак очевидно, що в багатьох випадках ситуація інакша. Приміром, за класичною теорією, концепт ПТАХ спирається на ознаку [наявність пір'я], однак щό таке пір'я ми розуміємо лише в контексті знання про птахів. До того ж, деякі ознаки нерозривно пов'язані з ширшим концептом, в дефініції якого вони фігурують. Наприклад, *спинка* має своє властиве значення лише в межах концепту, що відповідає цілому об'єкту (як-от СТИЛЕЦЬ, КРИСЛО, ДИВАН). Цілковито природно описувати стілець як об'єкт, що складається, зокрема, зі спинки, однак зрозуміти цей останній концепт можна лише з посиланням на СТИЛЕЦЬ. Д. Круз [Cruse 2000] наводить ще один промовистий приклад такого замкненого кола: *ніж* може мати визначення "інструмент для різання, що має лезо й руків'я". Однак таке, здавалося б, задовільне тлумачення, не відрізняє його від сокир, пилок та інших різальних інструментів. Проблема тут полягає не в браку вирізняльної ознаки, а в труднощах опису *перцептивних* відмінностей у формі леза, руків'я та способу різання – всі вони специфічні для кожного типу інструмента. Це наводить на думку, що наше уявлення про ножі складається з інформації, яка вказує на вигляд та частини інструмента, а також конкретні способи орудування ним. Іншими словами, принаймні деякими категоріями ми оперуємо як холистичними сутностями (гештальтами) й пов'язуємо їх із життєвим досвідом, а не збираємо їх із необхідних і достатніх ознак.

Класичних категорій дуже небагато у звичайній мові. Натомість їхньою сферою є фахова мова (наукова, ділова, правова) – у ній експерти свідомо дають дефініції поняттям, окреслюючи в такий спосіб класичні категорії. Наприклад, офіційно людина стає дорослою, коли їй виповнюється 18 років. Таке визначення встановлює чітку межу категорії, й надає однакового статусу всім особам, старшим за 18 – усі вони однаковою мірою дорослі. Проте в побутовому вжитку ця категорія гнучкіша й залежить від кількох, теж гнучких параметрів: вік (важливий чинник, але не прив'язаний до точної дати), зрілість емоційна й фізична, відповідальність, самостійність [Taylor 2003, 39].

Жорсткіші критики класичного підходу вказують на те, що за два тисячоліття від часу формування підходу філософи не випрацювали узгодженого класичного визначення хоча б якогось важливого концепту. Навіть такий традиційний приклад, як математичне поняття трикутника, дає підстави для критики (див. про це [Andersen

2006]). Класичні дефініції не можна сформулювати для багатьох повсякденних, наївних концептів, як це блискуче продемонстрував Л. Вітгенштайн у своїх "Філософських дослідженнях", зокрема на прикладі слова *гра* [Вітгенштайн 1995]. Класична модель не передбачає прототипових ефектів, тобто нерівного статусу членів категорії. Не пояснює вона й те, чому на практиці багато категорій мають "розмиті межі", адже вони мали б бути чітко відмежовані від своїх сусідів.

Отже, класичний підхід до категоризації характеризує набір таких принципів: категорії визначаються набором необхідних і достатніх ознак; ознаки бінарні; членство в категорії бінарне; категорії мають чіткі межі; члени категорії мають рівний статус; категорії не мають внутрішньої структури. Цей підхід корисний для опису структури лексики, логічних зв'язків між реченнями, формулювання обмежень лексичної сполучуваності, завдань автоматичного опрацювання природної мови. Однак не позбавлений він і проблем: малоінформативність знання про категорійну належність; проблема природи ознак та зв'язку їх із цілим концептом; високий рівень абстрактності; проблематичність формулювання несуперечливих класичних дефініцій. Класичний підхід складно застосувати до категорій із перцептивною основою. Більшість класичних категорій знаходимо у фаховій мові, де мовці домовляються про межі категорій і намагаються чітко їх проводити. Натомість у загальному мовному вжитку класичних категорій обмаль. Класична модель не передбачає ефектів прототиповості й "розмитості меж" категорій, поширених у природній мові. Загалом можна твердити, що класичний підхід до категоризації спрацьовує переважно в тих сферах, де потреби людей вимагають конструювання категорій із чітко заданими, домовленими межами, й малозастосовний до процесів категоризації в побутовому, щоденному вжитку. Особливості функціонування класичних категорій, зокрема у фаховій мові, заслуговують на докладніше вивчення.

1. *Аристотель*. Сочинения в четырех томах. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. Ред. В. Ф. Асмус. – 550 с.
2. *Витгенштайн Л.* Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн; [пер. з нім. Є. Попович]. – К. : Основи, 1995. – 311 с.
3. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / [Кубрякова Е. С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г.]. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 245 с.
4. *Старко В.* Концепт ГРА / В. Старко. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 204 с.
5. *Andersen H.* The cognitive structure of

scientific revolutions / H. Andersen, P. Barker, X. Chen. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 199 p. 6. *Cruse D. A.* Aspects of the micro-structure of word meanings / D. A. Cruse // Polysemy: Theoretical and Computational Approaches : [Ed. by Y. Ravin and C. Leacock]. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – Pp. 30-51. 7. *Jackendoff R.* Semantic Structures / R. Jackendoff. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990. – 322 p. 8. *Taylor J. R.* Linguistic Categorization / J. R. Taylor. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 3rd edition. – 308 p. 9. *Wierzbicka A.* Semantic Primes and Universals / A. Wierzbicka. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 500 p.

Сукаленко Т.М., к. філол. н., доц., **Солодка І.В.**, студ.,
НУ державної податкової служби України

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ МОВИ

Стаття присвячена аналізу основних підходів до розгляду поняття "мовна особистість" у сучасному мовознавстві, акцентовано увагу на специфіці формування мовної особистості у процесі навчання рідної мови.

Ключові слова: мова, мовна особистість, лінгвістика, мовна діяльність.

Статья посвящена анализу основных подходов к рассмотрению понятия "языковая личность" в современном языкознании, акцентировано внимание на специфике формирования языковой личности в процессе обучения родному языку.

Ключевые слова: язык, языковая личность, лингвистика, речевая деятельность.

The article presents the analysis of basic approaches to the definition of the concept "linguistic subject" in modern linguistics; special regard is given to the specificity of forming the linguistic subject in the course of teaching the vernacular language.

Key words: language, linguistic subject, linguistics, speech activities.

Проблема особистості посідає одне із центральних місць як у філософії, психології, так і в лінгвістиці. Особистість – це багатогранне і багатовимірне поняття і залежно від завдань, які